

## МІСІОНЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ АРХІЄПИСКОПА НИКИФОРА (ФЕОТОКІ) НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

*Проаналізовано релігійну політику архієпископа Никифора (Феотокі) відносно старообрядців, які проживали в межах Слов'янської і Херсонської єпархії. Досліджено процес започаткування єдиновірства як форми компромісу між старообрядцями та офіційною православною церквою.*

**Ключові слова:** архієпископ Никифор, православна церква, старовіри, єдиновірці.

*Проанализирована религиозная политика архиепископа Никифора (Феотоки) относительно старообрядцев, проживающих на территории Славянской и Херсонской епархии. Исследован процесс зарождения единоверия как формы компромисса между старообрядцами и официальной православной церковью.*

**Ключевые слова:** архиепископ Никифор, православная церковь, староверы, единоверцы.

*In the article are analyzed the religious policy of archbishop Nikifor (Feotoky) concerning the old believers living in territory of the Slavic & Kherson diocese. Process of the form of the compromise between Old Believers and official Orthodox Church is investigated*

**Key words:** archbishop Nikifor, Orthodox Church, Old believers, coreligionists.

Архієпископ Никифор (Феотокі) став другим архієпископом новоутвореної Слов'янської і Херсонської єпархії, яку він очолював упродовж 1779-1786 рр. Він наступник свого друга і співвітчизника Євгенія (Булгаріса), який рекомендував його на Полтавську кафедру як високоосвіченого богослова, розумну, енергійну і відповідальну людину. Пріоритетним напрямом діяльності архієпископа був розвиток православ'я у ввіреній йому єпархії. Досягненню поставленої задачі мало сприяти відкриття духовної семінарії (1779), де готувалися освічені духовні кадри для єпархії, та місіонерська робота, націлена на збереження провідних позицій Російської православної церкви у регіоні.

Попри активну церковно-релігійну позицію Никифора (Феотокі) на Півдні України, його діяльність не знайшла належного висвітлення в історичній літературі. Історіографія, присвячена постаті Никифора, здебільшого представлена працями дослідників XIX ст. Найбільш повно життєдіяльність архієпископа відображена у публікації М. М. Соловйова, розміщеної на сторінках академічного видання Київської духовної академії [1]. Автор опублікував і деякі проповіді Никифора. До питання діяльності ієрея тією чи іншою мірою

звертались О. С. Стурдза, А. О. Дмитрієвський, митрополит Євгеній (Болховитінов), єпископ Порфирій (Успенський) [2]. Деякі дослідники, зокрема, Гавриїл (Розанов), А. О. Скальковський, В. О. Біднов опублікували послання, звернення, повчання та листи Никифора (Феотокі) [3]. Серед сучасних істориків, до кола наукових інтересів яких входить дослідження діяльності Никифора, виділяються публікації російської дослідниці Є. В. Жукової [4]. У цілому зазначена проблема вивчена недостатньо. Відсутність спеціального монографічного дослідження зумовлює актуальність зазначеної теми.

Місіонерська робота православних ієрархів на Півдні України розпочалася відразу після утворення Слов'янської і Херсонської єпархії (1775). Особливо актуальним стало на той час питання взаємин із старообрядцями, що спричинено їх активним переселенням на землі південного регіону. У церковних документах старообрядці часто фігурували під терміном «розкольники» наряду з представниками сект: молоканів, духоборів, скопців та інших, хоча офіційно до 1905 р. розкольниками називали старообрядців або старовірів. Попри те, що старовіри були представниками дониконівського православ'я, офіційна пра-

вославна церква, яка не хотіла допускати послаблення своїх панівних позицій в регіоні, знаходилась по відношенню до них у постійній опозиції. Зростання чисельності старовірів у південному регіоні вона розцінювала як небезпечні для себе симптоми.

Політика лібералізації, якої дотримувалась Катерина II щодо старообрядців, сприяла їх поверненню до Росії. Вони отримували право на вільний запис до купецтва та державного селянства, звільнялися від податку на носіння борід і отримали пільги терміном на шість років [5, с. 129-132]. Старообрядці брали активну участь в процесі економічного освоєння Південної України. У 1762 р. були надані певні пільги старовірам на чолі з Федором Сеньковським, який *«вийшовши із Литви, оселився біля фортеці Св. Єлисавети для промислу купецького»*. Ще до утворення міста Єлисаветграда вони заснували багаті селища на околицях фортеці й швидко налагодили ділові стосунки з купцями із Росії, Польщі, Туреччини і Молдавії, що сприяло піднесенню торгівлі [6, с. 106].

Старовіри стали одними з перших жителів Ананьєва, Одеси та інших міст. Проте переважна їх більшість поселилась у сільській місцевості, де вони успішно займалися землеробством, вирощуючи елітні сорти зернових, перевезенням риби та солі з Одеси і Миколаєва до Поділля та Польщі. Тож поселення старовірів у південному регіоні Російської імперії відповідало колонізаційним інтересам уряду. Про це свідчить імператорський указ 13 серпня 1785 р., згідно з яким їм пропонувалось селитися в Таврійській області, де надавалася низка пільг, що регламентували їх соціально-економічне та церковне життя [7, с. 438-440]. Фактично, легалізувалось богослужіння за стародруками і священство, затверджуване місцевими архієреями. Через два роки у селищі Велика Знам'янка Дніпровського повіту Таврійської області був заснований старовірський монастир, що стало винятковим явищем по відношенню до старообрядців у тогочасній Росії. Пізніше, у 1796 р., за клопотанням Катеринославського і Таврійського генерал-губернатора П. А. Зубова його переведено на нове, більш зручне місце, що знаходилось у 20 верстах від Берислава, на березі річки Конка, де йому відводилось 3 000 десятин землі. Настоятелем монастиря став архімандрит Іоасаф [8, с. 88].

Старообрядці не мали одностайних поглядів на проблему взаємин із православною церквою. Частина з них свідомо ізолювалась, уникаючи будь-яких контактів із нею, а частина добивалась визнання своїх священників ієрархами офіційної церкви. Наслідком дій останніх стало виникнення певного компромісу у вигляді єдиновірства. Старообрядці могли приєднуватись до православної церкви, мати священника, який відправляв службу за стародруками і дотримувався старих обрядів. Уряд позитивно віднісся до появи єдиновірства, так як воно певною мірою послабило напругу, що виникла в стосунках із розкольниками і сприяло залученню їх до Південної України.

Ідея єдиновірства виникла серед старовірів Південної України. Старообрядці з селища Знам'янки Єлисаветградського повіту, які переселились туди з Молдавії, звернулись до архієпископа Євгенія (Булгаріса) з проханням дозволити їм будівництво церкви, мати священника із свого середовища і користуватись стародруками, але позитивної відповіді не отримали. 14 лютого 1780 р. вони повторили своє прохання, адресувавши його вже наступному архієпископу – Никифору (Феотокі). До нього долучалось письмове сповідання своєї віри, де за свідченням Никифора *«вони щиро зрікалися розкольницьких поглядів і визнавали Церкву Грецьку істинною, вселенською і апостольською. Усі її догмати, таїнства і обряди визнавались відповідними до Слова Божого, переказів св. апостолів і семи Вселенських соборів. Ті, хто знаходиться поза межами греко-руської Церкви, введені в оману»*. Під зверненням підписалося 116 осіб, які попередньо заручились підтримкою генерал-губернатора Новоросійського краю князя Г. О. Потьомкіна [9].

Никифор (Феотокі) схвально віднісся до ідеї єдиновірства. У 1780 р. він звернувся до усіх старовірів, що проживали в єпархії з *«Окружним посланиєм к старообрядцям»*. На основі аналізу вивчених стародавніх церковних книг і особистого спілкування з Константинопольським та Єрусалимським патріархами архієпископ доводив, що лише старовіри відрізняються своїм вченням і обрядами від усього православного світу. Він розглянув витоки розколу і вказав на його ініціаторів. Першим, хто на його думку,

посіяв зерна розколу був монах Мартин, який у 1150 р. прибув на Русь, проголосив себе православним греком, родичем Константинопольського патріарха і почав проповідувати ересь. Свої еретичні догмати він помістив у написаній ним книзі під назвою «Истина». Як згодом з'ясувалось, цей Мартин був вірменом, який покаявся у своїй ересі. Патріарший суд у Константинополі визнав його винним і засудив до страти.

*«У 1660 р. в Росії проповідували розкол Іосиф Астомен, який був вірменом, Авраам Венгерський – євреї та Яків Лепихин. Тож вчителями і наставниками розкольників були недостойні вірмени та євреї, які звабили і відвернули частину населення від істинного православ'я. Базуючись на доказах помилковості розколу Никифор закликав старовірів повернутися до істинної православної церкви»* [10, с. 223-231].

Розкольники Бахмутського повіту не погодились із доказами «Послания...» і відповіли на нього «Соловецкой челобитной», яку передали архієпископу через протоієрея Петра Раєвського. У відповідь Никифор написав «Ответы на вопросы старообрядцев», які були опубліковані в Москві у 1800 р. [11]. Упродовж XIX ст. ця праця витримала п'ять видань, що свідчить про її науково-практичне значення та актуальність. Свою роботу архієпископ написав спочатку грецькою, а вже потім її перекладено на російську мову. Автор ще не настільки добре володів російською мовою, щоб швидко і вільно написати свою відповідь старообрядцям. У деяких місцях Никифор акцентував увагу на грубості, неосвіченості розкольників і незнання ними навіть рідної мови [12, с. 582-583].

А. О. Скальковський розмістив «Послание Никифора, архієпископа Славянського и Херсонського к старообрядцам 1780 г. 16 июля месяца» у додатках до своєї праці «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края». У примітках до цього документу він написав, що опублікував його з археографічною точністю, але в скороченому варіанті, тобто більша половина тексту – пропущена. Там же він надрукував і лист одного з розкольників, датований 16 липня 1780 р., який зберігався серед паперів у М. Н. Мурзакевича [13, с. 275-279]. Автор листа писав із Єлисаветграда про приїзд архієпископа Никифора,

який під час спілкування з розкольниками прагнув повернути їх до православ'я. Попри обіцянку освятити каплицю і поставити їх священника, це не дало позитивного наслідку. Але під час візиту архієпископа до Знаменки, який відбувся в червні 1780 р., він освятив церкву розкольникам і від нього вони прийняли священника.

Никифор став фактичним основоположником єдиновірства без узгодження своїх дій зі Св. Синодом. У своїх діях він керувався працею ієромонаха, в подальшому архієпископа Платона (Левшина), виданою Синодом у 1766 р. – «Увещание во утверждение истины», де зазначено, що в православ'ї допускається користування як стародруками так і новими церковними книгами. Про навернення старовірів до офіційної церкви Никифор (Феотокі) повідомив у своєму листі від 3 серпня 1780 р. члена Св. Синоду, архієпископа Новгородського Гавриїла. До листа він долучив офіційне донесення для Синоду [10, с. 231-236].

Попри сподівання Никифора, його дії не викликали схвалення. Відповідь від архієпископа Гавриїла він отримав лише 14 жовтня 1781 р., де вказувалось на недопустимість такого поблажливого ставлення до розкольників, посилаючись на постанову Великого Московського Собору 1667 р., який забороняв використання їхніх стародруків і звичаїв. Никифор надіслав послання до Синоду, де проаналізував причини своєї «поблажливості» до старовірів («Краткое повествование о обращении раскольников селения Знаменки...»). Архієпископ навів богословське обґрунтування своїх дій, чисельні переконливі приклади із давньої та новітньої церковної історії, зробив екскурси в історію богослужбового статуту, текстологію Св. Писання, посилення на церковні правила і вчення святих отців, демонструючи тим самим неабияку ерудицію і глибокі знання. Його докази були настільки вагомими, що його навернення старовірів до офіційної церкви не було скасованим [9].

Ініціатива Никифора (Феотокі) стала для Св. Синоду своєрідним каталізатором для обговорення питання про єдиновірство, яке стало реальністю і незабаром було узаконено.

Згодом, у 1800 р. імператор Павло I затвердив складені митрополитом Московським

Платоном «Пункти, або правила, єдиновірства», які були досить лояльними. Єпархіальним архієреям заборонялось відбирати у старообрядців стародруки, які не містили положень, образливих для офіційної церкви. Старовірам уже не обов'язково було йти на компроміс із православним духовенством, а ті, в свою чергу, мали обмежені можливості для впливу на них.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. єдиновірство почало швидко поширюватись на землях Південної України, про що свідчить поява церковних споруд у ряді населених пунктів. Церква Пресвятої Богородиці з'явилися у Великій Знам'янці (побудована на місці каплиці, що існувала з 1776 р.); Свято-Троїцька – у слободі Троїцьке Одеського повіту (1785 р.); Покровська – в Єлисаветграді (1787 р.), Херсоні (1812 р.), Кременчуці і Олександрії (1794 р.), у Тирасполі та селі Привільному; Миколаївська – у селі Мала Знам'янка; Петро-Павлівська та Успенська в Одесі [14, с. 180, 190-192, 202].

Проте, політика уряду і синодальної церкви по відношенню до старовірів була

нестабільною, про що свідчить відновлення утисків з другої чверті XIX ст. Єдиновірство розцінювалось як проміжний стан при переході від старообрядництва до офіційної церкви, а тому єдиновірські церкви і монастирі поступово змінювали свій статус на православний.

Таким чином, з кінця XVIII ст. архієреї намагались зберегти домінуючі позиції Російської православної церкви на Півдні України. Методи місіонерської діяльності Никифора (Феотоки) базувалися на основі просвітницької роботи, яку він проводив серед старообрядців Слов'янської і Херсонської єпархії. Він намагався залучити їх до офіційної православної церкви шляхом переконання, агітації та поступок у вигляді єдиновірства, що свідчило про його ліберальні погляди, які на той час поділяли далеко не усі ієрархи. Започаткований ним інститут єдиновірства зіграв свою історичну роль у процесі зближення старовірів із синодальною церквою і певною мірою врятував їх від утисків і переслідування, які розпочалися у першій половині XIX ст.

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Соловьев М. М. Никифор Феотоки / М. Соловьев // Труды Киевской духовной академии. – 1894. – Т. 3. Кн. 9. – С. 78-115; Кн. 10. – С. 248-266; Кн. 12. – С. 569-597.
2. Стурдза А. С. Евгений Булгарис и Никифор Феотокис, предтечи умственного и политического пробуждения греков / А. С. Стурдза. – М.: Унив. тип., 1844. – 31 с.; Дмитриевский А. А. По поводу издания в свет нескольких трактатов и писем архиепископа Никифора Феотоки // Труды Киевской духовной академии, 1891. – Кн. 6. – С. 334-352; Евгений (Болховитинов), митрополит. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина Греко-Российской Церкви. – Ч. 1, 2. – М.: Русский двор, Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1995. – С. 233-235; Порфирий (Успенский). Проповедники на островах Средиземного моря / Порфирий (Успенский), епископ // Труды Киевской духовной академии. – 1880. – Кн. 2. – С. 197-221.
3. Гавриил (Розанов). Очерк повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый / Гавриил (Розанов), архиепископ Тверской и Кашинский. – Тверь: Тип. губ. правления, 1857. – С. 74-75; Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823. – Ч. 1. – Одесса, 1836. Прил. № 6. – С. 275-279; Два письма архиепископа Никифора Феотоки к елисаветградскому протоиерею Дмитрию Смолодовичу / Сообщил В. Беднов // ЛЕУАК. – 1909. – Вып. 5. – С. 130-132.
4. Жукова Е. В. Никифор Феотокис: ученый, святитель, монах / Е. В. Жукова // Вестник Московского университета. Серия 8: История. – 1999. – № 4. – С. 47-64.
5. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XVI. – СПб., 1830.
6. Діанова Н. М. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): [монографія] / Н. М. Діанова. – Одеса: Астропринт, 2010. – 176 с.
7. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXII. – СПб., 1830.
8. Пригарин А. А. Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв.: [монографія] / А. А. Пригарин. – Одесса – Измаил – Москва: «СМИЛ» – Археодоксия, 2010. – С. 88.
9. Жизнь и труды архиепископа Никифора Феотокиса. – Режим доступа: <http://msdm.ru/content/view/254/231/1/6/>.
10. Архиепископ Никифор Феотокис. Благословенным христианам Греции и России / Никифор Феотокис. – М.: Даниловский благовестник, 2006. – 344 с.

11. Феотоки Никифор. Ответы на вопросы старообрядцев / Никифор Феотоки, архиеп. – М., 1800. – 361 с.
12. Соловьев М. М. Никифор Феотоки / М. Соловьев // Труды Киевской духовной академии. – 1894. – Т. 3. – Кн. 12. – С. 582, 583.
13. Скальковский А. О. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края / А. О. Скальковский. – Ч. I. – Одесса : Гор. тип., 1836. – 288 с.
14. Гавриил. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической / Гавриил (архиеп. Херсонской и Таврической) // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. II. – С. 140-210.

**РЕЦЕНЗЕНТИ:** *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор П. М. Тригуб.*

© Н. М. Діанова, 2012

*Стаття надійшла до редколегії 24.09.2012*